

SCHULTHEISZ ÉMIL: BÁNFIHUNYADI JÁNOS AZ ÚJABB ADATOK TÜKRÉBEN

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A XVI. század alkémistáinál már felismerhető az a törekvés, amely a XVII. században bontakozik ki: felhasználni az egyes anyagokat a gyógyászatban. Ekkor merülnek fel az új problémák: kutatni kezdik, hogy a különböző vegyi anyagok milyen hatást gyakorolnak a szervezetre, a beteg emberre. A kémiai anyagokkal való foglalkozás pedig egyre inkább az orvosok kezébe kerül. Paracelsus volt az, aki ezt még meg is fogalmazta, amikor kimondta, hogy az alkémia igazi célja nem az aranycsinálás, hanem a gyógyszerek készítése.¹ A filozófia és az asztronómia mellett – amelyek azonban nem a mai szóhasználatnak megfelelően értendők – a harmadik oszlop, amelyen Paracelsus gyógyászata nyugszik, az alkémia. Ennek segítségével az ember a természet által nyújtott anyagokat a maga szükségleteinek legmegfelelőbb formába önti. Paracelsusnál az alkémia tehát nem jelent aranycsinálást vagy ehhez hasonlót. Szerinte minden kézműves tudja, hogy a nyersanyagot szükség szerint átalakítani és finomítani kell, csak a gyógyászatban nincsenek ezzel tisztában. Az orvosnak azért kell alkémiával foglalkoznia, hogy az anyagokból orvosságot készítsen.

Az alkémia tudománytörténeti értékelése ma már jórészt felszabadult a múlt század romantikus túlzásai alól, legalábbis ami a kémiatörténeti munkákat illeti. Az általános történeti munkák zöme és a kultúrtörténeti tanulmányok jelentős része azonban még a legújabb időkben sem eléggé objektív az alkémia tudománytörténeti helyének kijelölésében.

Az alkémiát nem szabad kizárólag a vegytan előfutárának tekinteni, s mindazt, ami nem kifejezetten a kémiára vonatkozik mint misztikumot és babonát említés nélkül hagyni; de az sem helyes, ha az alkémista írásokban csupán szellemtörténeti anyagot látunk, s minden vegytant, mint titkos tradíciók leleplezőjét, figyelmen kívül hagyunk. Annál is inkább, mivel az alkémisták gondolatvilágában a gyakorlati kémiai beállítottság szétválaszthatatlanul összefonódott filozófiai és vallásos ideákkal.

Egy előző közleményünkben² a két angol alkémista, idősb és ifjabb Dee munkáival, a 'Monas Hieroglyphicá'-val, ill. a 'Fasciculus Chemicus'-szal kapcsolatban már utaltunk az alkémia fogalomtörténetére, illetve a kémiával való összefüggésére. Említettük, hogy a középkorban – de

még a későbbi századokban is! – mily kevésbé voltak éles határvonalak a tudomány és a pszeudotudomány között. Ez teszi lehetővé, hogy az egzakt tudományok szempontjából jelentős kémikusok, orvosok egyidejűen lehetnek természettudósok és misztikusok is. Az utóbbi kategória egyáltalán nem egyértelmű a kalandorral, szélhámossal. Gondoljunk itt például Robert Boyle-ra, akinek neve egyet jelent az egzakt kémiai-fizikai tudományokkal. Bár 'The skeptical chemist' (1661) című könyvében kíméletlenül elítéli a rosszindulatú, sarlatán alkémisták csalásait, a fémek transzmutációjának lehetőségét azonban – mint kora gyermeke – nem veti el.

Ez a kettősség jellemzi Bánfihunyadi alakját is. Jóllehet nincsen biztos tudomásunk arról, hogy homlokát az orvosdoktorok babérja övezte volna, mégis nagyon indokoltnak látjuk, hogy Weszprémi István 'Succintá'-jában – méghozzá mindjárt az első kötetben – helyet biztosított Bánfihunyadi Jánosnak Magyarország és Erdély jeles régi orvosai között. Magyary-Kossa is utal arra, hogy egyes korai iratokon doctorként szerepel, bár konkrét bizonyítékokat e vonatkozásban ő sem tár fel. Weszprémi szerint a hunyadi Bánffiakból származik, ez a feltevése azonban nem feltétlenül helytálló. Veress Endre arról tájékoztat, hogy 1571-ben tért haza a bánfihunyadi születésű Hunyadi Demeter háromévi itáliai tanulás után, aki mint kolozsvári unitárius püspök 1592-ben fejezte be életét. Ismerve a szigetországi és erdélyi unitáriusok között korán kialakult kapcsolatokat, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy – eltérő névírással – ugyanaz a család forog szóban. Egy másik Bánffihunyadi – utóneve Benedek – 1577 körül írt „Az mirigh halaalról” című, kéziratban fennmaradt munkájában református lelkész létére nem jelentéktelen orvosi képzettséggel dicsekedhetett³: „akar ki mit szolljon, ez az igaz, hogh ragado niavalia” – ti. a pestis. Annak vizsgálata pedig, hogy ezek kapcsolatban álltak-e az 1615-ben nemesített sárdi Bánffihunyadiakkal, meghaladja e dolgozat kereteit.

Bánfihunyadi János 1576-ban született Nagybányán, mint régebben nevezték, Asszonypatakon. Nem szabad kizárnunk annak lehetőségét, hogy Bánfihunyadi alkémista fantáziáját a régi Magyarország e legtekintélyesebb aranybányájának a közelsége lobbantotta lángra. Bevándorolta Nyugat-Európát, majd Angliában telepedett meg, ahol hosszú ideig tartó vegyészeti tanulmányokat folytatott. 1633-ig Sir Kenelm Digbynek, a neves angol alkémistának a segédje, majd ettől kezdve mindketten a Gresham College munkatársai. Tevékenységének részletei azonban homályban maradtak, bár Magyary-Kossa Gyula – akiről méltán állapítja meg a Keserű Bálint szerkesztésében megjelent 'Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez'⁴ című munka, hogy ő adja a legteljesebb képet Bánfihunyadiról – valóban széles körű tudományos nyomozást folytatott a nagyszámú nyitott probléma tisztázása érdekében. De az utóbbi időben sem szünetelt a Bánfihunyadi tevékenységének napfényre hozatalát célzó kutatómunka. Különösen egy angol (Sherwood-Josten) tanulmány, valamint az előbb idézett Adattár, továbbá más, kisebb publikációk valóban előbbre vitték ismereteinket.

Ismerjük azt a levelét, amelyet Medgyesi Pálhoz, II. Rákóczi György udvari prédikátorához írt 1642-ben. E levélben behatóan ismerteti új hazája politikai helyzetét, majd arról számol be, hogy a Gresham College-ban lakik és „az chymiában professor”. Szathmáry László ’Magyar alkémisták’ című (1928) művében – érthetetlenül – szinte minden érvet mozgósítani igyekszik amellet a feltevése mellett, hogy Bánfihunyadi csak nagyzott, és előbbi állítását úgy kell érteni, hogy „a kémiában mester vagyok”. Az időközben előkerült dokumentumok – amelyeket az előbb idézett Ambix-tanulmány tett hozzáférhetővé – viszont ennek ellenkezőjéről tanúskodnak.

William Lilly, a híres angol asztrológus ’Anglicus, Peace or no Peace’ (London, 1645) című munkáját hozzá dedikálja a következő szöveggel: „Amicissimo et eruditissimo Domino Johanni Banfi Huniades, Rivuliensi Ungaro, Philosophiae Hermeticae Anglo Londini scrutatori, et artis Spargericae professori fidissimo et exertitissimo, S. P. D.”,⁵ majd ajánlását angolul folytatja, amelynek szövege magyar fordításban a következő: „Tisztelt Uram. Több mint tizenegy, csaknem tizenkét éve annak, hogy jó angyalom az Önnel való megismerkedés boldogságában részesített: e pillanat óta állandóan csodáltam az Ön kiváló működését a vegytanban és Nemzetünk számára nem kevésbé áldásosnak tartottam, hogy közöttünk, angolok között egy olyan tudós él és tevékenykedik, aki az Angliától messze fekvő, oly távoli Magyarország szülötte és aki oly ritka tudásra tett szert, mint Ön. Nem szeretem Önt jobban azért az óriási tudásért, amellyel Isten Önt felruházta, mint természetes nyíltszívűségéért és szívbeli őszinteségeért, amit Önnél mindig megfigyelhettem. Vajon él-e olyan becsületes ember, aki mondhatná, vagy panaszolhatná, hogy Ön kevesebbet végzett, mint amennyit elvállalt? Ez pedig olyan érdem, mely Önt igazán és valójában úgy övezi, mint – feltéve, hogy ilyen egyáltalán él – kevés vegytanprofesszort. A kémia filozófusainak minden okuk megvan arra, hogy Önt tiszteljék, mert az Ön különleges rátermettségével, tapasztalatával, találékonyságával, az erénységével, a magasztos tárgy tökéletesítésével és az átlagos tehetséget messze túlszárnyaló végkövetkeztetéseivel a messzi külföldnek és itthon az Angol Nemzetnek érzékelhetően megmutatta, hogy ez a művészet, amelyre eddig sanda szemmel néztek, érvényes és értékes, és mert Ön ezt a megbecsülést mind Angliában, mind a tengeren túl megszerezte. Ennél többet ebben az évszázadban nem ért el senki s alig valaki hasonlítható a tudós Huniadeshez.

A mindenható Isten adjon Önnek további éveket és tudást: és most, amikor el fog hagyni bennünket (nem érdemljük meg Önt), vezérelje Önt biztonságosan, amíg szerencsésen meg nem érkezik Kolozsvárra, az Ön őseinek sírhelyéhez. Mi Angliában hálások leszünk, amiért a sok reményteljes palántát öntözte és számos honfitársunk elméjét bepermetezte néhány eredeti elképzelésével: Így, bár személyében elhagy bennünket, lesz okuk arra emlékezni, hogy valamikor itt élt közöttünk Johannes Banfi Huniades Hermeticae Philosophiae indagator solertissimus, akinek jelmondata: est in mercurio quicquid querunt sapientes.⁶

Uram, a magam részéről megtiszteltetésnek fogom venni, ha úgy mint eddig, ezentúl is kegyes barátságban részesítene és pártfogásába venné ezt a könyvet, amelyet angol asztrológus barátja, William Lilly írt, London, 1644. december 12-én.”

Ha William Lillynek magasztaló megállapításairól le is hámozzuk a barokk stílusjegyeket, mégis az tűnik ki az ajánlásból, hogy Bánfihunyadi Anglia tudós köreiben kétségkívül ismert és tisztelt személyiség volt.

Bánfihunyadi orvostörténeti jelentőségű munkásságát az Ambix-tanulmány több helyen is érinti. Taylor és Josten kiemelik, hogy Bánfihunyadi „Besides beeing a professor at Gresham college was interested in or concerned with the technical side of chemistry, manufactures and medicines and that he was interested in or materials for such”⁷ – vagyis vegyészeti tevékenységében orvosságok előállításával vagy az orvosságokhoz szükséges anyagok előállításával foglalkozott.

Farmakokémiai, farmakológiai munkássága az, ami Bánfihunyadi természettudományos munkásságát a medicina számára is fontossá teszi. Nem véletlen, hogy Jonathan Goddard (1617–1674) a materia medicát (mai szóhasználat: gyógyszer-tan) tárgyaló kéziratában Bánfihunyadi számos, az irodalomban eddig nem ismert receptjével találkozunk.

Goddard igen neves angol orvos és kémikus, a Royal Society tagja, 1655-ben a Gresham College-ban a medicina professzora. A 'Philosophical Transactions'-ban megjelent tanulmányai javarészt farmakológiai jellegűek; egyike a legelsőkné, akik a gyógyszer-abúzusról is értekeznek. A Goddard 'Materia medicá'-ját és Bánfihunyadi receptjeit tartalmazó XVII. századi kézirat túlnyomóan angol, kisebb részében latin, illetve német nyelvű. A Ms Sloane 1139. jelzetű kézirat valószínűleg Goddard posztumusz megjelent pharmacopea-jának – mely 'Arcana Goddardiana' címmel a 'Pharmacopeia Bateana' második kiadásának (London, 1681) függelékeként jelent meg – összövege.

Bármily érdekesek is Bánfihunyadi itt közölt receptjei – szerzőjüket a kézirat hol mint doctor Huniarest, hol pedig mint John Hunyarest említi –, részletes ismertetésükre nincs hely. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy a kézirat szövege, illetve receptúrája annyira nem alkémista jellegű a fogalom rosszabb értelmében, hogy a 'Corpus Alchimisticum'-ra, ami az aranycsinálással foglalkozó és a bölcsek követ kereső minden alkémista mű alapja, még csak nem is emlékeztet. A leírt receptek ingredienciái, az elkészítési módszerek, az alkalmazott kémiai-technológiai eljárások minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Bánfihunyadi a kémia tudósa volt.

Igen érdekes, hogy bizonyos desztillációs eljárásoknál már az 1641-ben felfedezett alkohol-termométert használja. A vényekben szereplő drogok és ásványi anyagok zömét a XVII. században mint gyógyszer már használták. Ami itt új, az az elkészítés módja. Minden leírt recept gyógyszer céljaira való, s bennük a „klasszikus” alkémista célkitűzéseknek – a lapis

philosophorum előállításának, az aranycsinálásnak – nyoma sem található. Ha valami összefüggést az alkémiával mégis látunk, úgy az a jelzések, az alkémista szimbolika alkalmazásában áll. Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy Bánfihunyadi nem lett volna alkémista. Az volt. Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy kémiai-farmakológiai munkássága természettudományos irányban haladt, experimentális jellegű volt, és a babonás „aranycsináló” alkémiától élesen elhatárolható.

Ismereteink ez idő szerinti állása mellett igen sok közvetett adatunk van alkémista voltáról, ugyanakkor kémiai munkásságát közvetlen bizonyítékok támasztják alá.

Az Adattár értékes biográfiai adatokkal egészíti ki Bánfihunyadiról alkotott eddigi képünket. A Londonba szakadt magyar tudós szoros kapcsolatot tartott fenn régi hazájával, külföldön élő és hazafelé tartó magyarokkal anyanyelvükön beszél, hazairott levelei is magyar nyelvűek. Az angliai magyar diákok ügyes-bajos dolgaikban számíthatnak támogatására. Ily összeköttetéseiről nemcsak a Medgyesi Pállal váltott levelei tanúskodnak, hanem Haller Gábor megírja, hogy 1632 novemberében 8 tallért kért kölcsön a londoni magyar professzortól.

Ennél sokkal jelentősebb adalék, hogy I. Rákóczi György fejedelem, amikor kísérletet tett a kolozsvári akadémia létesítésére, a főiskola professzori karában vezető helyet szánt Bánfihunyadinak. Herepei erről így emlékezik meg: „Egyelőre csak a szándékra lehetünk figyelemmel, amely Bethlen Gábor tervei között már 1617-ben és 1622-ben mint megvalósítandó terv jelentkezik.” Az adatok teljességéért említendő még, hogy – Kemény József szerint – Brandenburgi Katalin 1630-ban Németországban állítólag professzorokat keresett a Kolozsvárt megszervezendő akadémiahoz. Ezeknél az adatoknál azonban mégiscsak határozottabb hivatkozási pontként állíthatjuk ide azt a körülményt, hogy Szenczi Molnár Albert Bethlen elhalálózása ideje táján már Kolozsvárt van, majd Rákóczi György 1631–32-ben Csanaki Mátét is iderendeli, végül pedig 1633-ban mégis inkább ide és nem a fehérvári kollégiumhoz hívja haza Bánfihunyadi Jánost, hogy csupa magyarokból szervezze meg az itteni professzori kart. E hívólevél hitelességéhez kétség nem férhet, mivel azt Frank Ádám Londonban maga is látta.

1642 után feleségével és négy gyermekével hazafelé készül, de útközben utolérte a halál. Frank Ádám Erdélyből Angliába menekült unitárius pap 1697. évi híradásából már eddig is tudtuk, hogy Bánfihunyadi igen nagy összeget hagyott családjára és fia – különféle pénzügyletekkel – ezt hatalmas vagyonra duzzasztotta. Az Ambix második közleménye arra derít fényt, hogy Bánfihunyadi egész családja a londoni Shoreditch egyházkerület St. Leonard templomában nyugszik. A sírkövekről kitűnik, hogy Bánfihunyadi János felesége Dorothy Colton volt, a Kent megyei Sir Francis Colton leánya. Az 1696. november 15-én elhunyt ifj. Bánfihunyadi János („Iohannes Banfus Huniades filius Johannis Banfi Huniadiis Rivulilensis Hungari”) porai egy monumentális síremlék alatt találhatók.⁸ A szövegből kitűnik, hogy az ifjabb

Bánfihunyadi „Philosophus Consummatus et omnibus numeris absolutus Artis Spagiricae et professor et ornamentum”⁹ – vagyis az ifjabb Bánfihunyadit is ugyanazokkal a jelzőkkel ruházták fel, amelyekkel atyját illették. A síremléket húga, Bánfihunyadi Erzsébet emeltette, aki egy Benson nevű angol hitvese lett. Az ifjabb Bánfihunyadi János sírfeliratából kitűnik, hogy az elhunyt „Regali ex stirpe natus”, vagyis hogy Hunyadi Mátyás királyi törzséből eredt. Az 1710-ben elhalt, és ugyanoda temetett Elizabeth Benson sírján ez olvasható: „Clarissimi Philosophi Filia, Clarissimi Germana, Gente Paterna Atavis Pannoniae Regibus Cantianis edita”.¹⁰ Taylor és Josten tanulmányának csupán az a hiányossága, hogy nem ismeri a magyar forrásokat, és ezért néhány téves következtetésre jut Bánfihunyadi származását illetően, akit Corvin Mátyás sarjának tart; nyilván az előkelő angol családokba beházasodott Bánfihunyadiak leszármazói maguk terjesztették ezt a hitet új hazájukban.

De ha ez – bár Nagy Iván családtörténeti munkája szerint a XVI–XVII. századi tudós Hunyadiak (így Báthory István udvari orvosa, Hunyadi Ferenc is) e nagy dinasztia egy másik ágából származnak – nem is látszik meggyőzőnek, annál biztosabb, hogy Bánfihunyadi János elismert és tisztelt személyiség volt kora jelentős angol tudósai között. Taylor és Josten is arra mutatnak rá, hogy állandó kapcsolatban állt William Lillyvel, John Bookerrel, John Aubrey-jel, Jonathan Goddarddal és a már említett két Dee-vel. William Lilly – akit Dampier, a kiváló tudománytörténész is jelentős tudósak minősít – hozzá írt ajánló sorai is arra késztetnek bennünket, hogy emléket tisztítsuk a felületes, életében és működésében csak kuriózumot látó, tudományos tevékenységét – részben a korábban rendelkezésre állt források elégtelensége miatt – fel nem ismerő, hevenyészett jellegű ismertetések közhelyeitől. Bánfihunyadit tudománytörténeti irodalmunk méltatlanul könyvelte el a kalandvágyból külföldre sodródott, nem tudományos rangú, a szó rossz értelmében vett alkémisták közé. Az ismeretlenség kódéból felbukkant kézirat elemzése – amelynek egyébként még csak kezdetén vagyunk – már néhány recept kapcsán rávilágított arra, hogy Bánfihunyadi személyét újraértékeljük. További vizsgálatok után Bánfihunyadi nyilván meg fogja kapni tudománytörténetünkben az őt megillető helyet.

¹ „In der Alchemie, da finden wir den Grund der Medizin und Alles was not ist. – Ich weise euch auch zu nichts anderem in die Alchemie als allein zur Bereitung der Arznei”. Die grosse Wundarznei, 1536. Sudhoff’s Ed. 10. 363.

² Emil Schultheisz – Lajos Tardy: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sydney with Hungarian physicians. In: Medical History in Hungary 1972 (Comm. Hist. Artis. Med. Suppl. 6. 97-111. V. ö. még u. a. Horus, 1967. 17. sz.)

³ Itk, 1918. 194.

⁴ Keserű Bálint (szerk.): Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. (Herepei János cikkei). Bp.–Szeged, 1965. 287–290.

⁵ „Az igen kedvelt, nagy tudású Bánfi Hunyadi János úrnak a hermeticus filozófiájának az angliai Londonban kutatójának és a spagiricus tudományok nagygyakorlatú és buzgó

professzorának sok üdvözlettel” S. P. D. feloldása – Saludem Plurimam Dicit – (Sok üdvözlétet mond, küld)

⁶ Banfi Huniadi János, a hermetikus filozófia nagy jártasságú kutatója (akinek jelmondata) „a higanyban van az, amit a bölcsek keresnek”

⁷ „Amellett, hogy a Gresham kollégium professzora volt, érdekelte a kémia technikai része, az ipari üzem és az orvostudomány és minden e célra szolgáló anyag”

⁸ „Királyi törzsből származott”

⁹ „A spagiricus tudományok minden ágában tökéletesen jártas filozófus és professzor (tudományának) dísze.”

¹⁰ „A kiváló filozófus lánya apai ágon a régi pannoniai királyok leszármazottja”